

1 1780'lerin Dünyası

Le dix-huitième siècle doit être mis au Panthéon. –Saint-Just¹*

I

1780'lerin dünyasında gözlemlenecek ilk şey, bizim dünyamızdan aynı anda hem daha büyük hem de daha küçük olmasıdır. O günlerde yaşamış en eğitilmiş ve bilgili kimseler, diyelim Alexander von Humboldt (1769-1859) gibi bilimadamı ve gezgin biri bile, oturulan dünyanın ancak belli bölümlerini biliyorlardı (Bilimsel açıdan Batı Avrupa toplumlarından daha az gelişmiş ve daha az yayılcı –cahil Sicilyalı köylülerin ve Burma dağlarında yaşayan ziraatçıların yaşamlarını sürdürdükleri, ötesinin bilinmediği ve bilinmeden de kalacak olan yeryüzünün ufacık parçalarına varana dek– toplulukların 'bilinen dünyalar'ı ise çok daha küçüktü). Deniz yataklarına ilişkin bilinenler, yirminci yüzyılın ortalarına kadar kayda değer olmamakla birlikte, James Cook gibi onsekizinci yüzyıl denizcilerinin üstün yetenekleri sayesinde okyanusların yüzeylelerinin tamamı olmasa da büyük bir kısmı çoktan keşfedilmiş ve haritaları çıkartılmıştı. Modern ölçütlere göre fazla dakik sayılmasa da kıtaların ve pek çok ada-

* "Onsekizinci yüzyılı Panteon'a koymalı."

nın ana hatları bilinmekteydi. Avrupa'daki sıradağların büyüklükleri ve yükseklikleri kesinliğe yakın ölçüde, Latin Amerika'nın bazı bölümlerindekiler çok kabaca biliniyor; Asya'dakiler hemen hiç, Afrika'dakilerse (Atlaslar dışında) kesinlikle bilinmiyordu. Çin ve Hindistan'dakiler dışında dünyanın büyük nehirlerinin akış yönleri, kendi bölgelerindekileri bilen ya da bilebilecek durumda olan bir avuç avcı, gezgin ya da *coureurs-de-bois** dışında herkes için bir sırdı. Bir iki bölge dışında -ki pek çok kıtada kıyıda ancak birkaç mil içeri girilebilmişti-, dünya haritası gezginlerin ya da kâşiflerin yollarını belirten işaretlerin kestiği beyaz yerlerle doluydu. Fakat uzak karakollardaki resmi görevlilerden ve yolculardan edinilen kaba ama yararlı ikinci, üçüncü el bilgiler göz önüne alındığında, bu beyaz yerler gerçekte olduklarından çok daha büyük olmalıydılar.

Yalnızca 'bilinen dünya' daha küçük olmakla kalmıyordu; insani koşullar bakımından değerlendirildiğinde, gerçek dünya da küçüktü. Pratik amaçlarla hiçbir nüfus sayımı yapılmadığından, bütün demografik değerlendirmeler tahminlerin ötesine geçememektedir; fakat dünyanın, büyük bir olasılıkla bugünkü nüfusun üçte birini geçmeyen bir nüfusu beslediği açıktır. Eğer sıkça başvurulan tahminler çok yanlış değilse, Asya'da ve Afrika'da dünya nüfusunun bugünkünden daha büyük bir bölümü; Avrupa'da (bugünkü 600 milyonluk nüfusa karşılık) 1800'de yaklaşık 187 milyonla daha küçük bir bölümü; Amerika'daysa kesinlikle daha az bir bölümü yaşamaktaydı. 1800'de kabaca her üç insandan ikisi Asyalı, her beş insandan biri Avrupalı, her on insandan biri Afrikalı, her otuz üç insandan biri Amerikalı ya da Okyanusyalı idi. Modern zamanlardakine yakın yoğunlukta bir nüfusu barındırmış olması mümkün Çin, Hindistan ve Batı veya Orta Avrupa'nın bazı kısımları gibi entansif tarım yapılan kimi küçük bölgeler ile kentsel yoğunluğun fazla olduğu yerler dışında, bu çok daha az nüfusun, dünya yüzeyine çok daha seyrek olarak dağıldığı açıktır. Nüfus az olduğuna göre, insanların etkin biçimde yaşayabildiği alanlar da azdı. Yaklaşık 1300-1700'lerde yaşanan 'küçük buz çağı'ndaki kadar soğuk ya da yağışlı olmamakla birlikte günümüze göre daha yağışlı ve soğuk olması olası iklim koşulları, insanların kuzey kutbuna yerleşmelerini engellemekteydi. Sıtma gibi salgın hastalıklar, pek çok bölgede yerleşmenin önünde hâlâ bir engeldi; örneğin uzun süre boş kalmış Güney İtalya'nın kıyı ovalarına insanlar ancak ondokuzuncu yüzyılda ve yavaş yavaş yerleşmeye başladılar. İlkel ekonomi biçimleri, özellikle avcılık ve (Avrupa'da) toprakları ziyan edecek biçimde hayvanların mevsimlik ola-

* Ormancı.

rak göç ettirilmesi, Apulia ovaları gibi bütün bir bölgenin insan yerleşimine kapalı kalmasına neden olmaktadır: Ondokuzuncu yüzyıl başlarında Roma ovasının turistik basma resimlerinde, birkaç harabenin, bir iki sığırın bulunduğu sıtmanın kol gezdiği ıssız yerler, tuhaf görünüşlü pitoresk haydutlar, bu tarz bir peyzajın tanıdık görüntüleri arasındadır. Tabii o tarihlerde Avrupa'da bile sabanın girdiği toprakların çoğu, hâlâ kıraç çalılık, su dolu bataklık, engebeli otlak ya da ormanlıktı.

Yine insanlık, bugüne göre bir üçüncü bakımdan da daha küçüktü: Bir bütün olarak alındığında, Avrupalılar bugünkünden belirgin biçimde daha kısa ve hafiftiler. Bu genellemenin dayandığı askere alınanların beden ölçüleriyle ilgili yığınla istatistikten bir örnek alırsak: Ligurya sahilindeki bir kantonda, 1792-9 tarihlerinde askere alınanların yüzde 72'si 1.50 metreden daha kısaydı.² Bu, onsekizinci yüzyıl sonlarında yaşayan insanların bizlerden daha dayanıksız oldukları anlamına gelmez. Fransız Devrimi'nin sıksa, bodur, talimsiz askerleri, sömürge dağlarındaki cılız gerillalara denk bir fiziksel direnç göstermişlerdi. Hergün otuz mil olmak üzere bir hafta durmaksızın tam teçhizatlı olarak yürüyüş yapmak, sıradan bir uygulamaydı. Ancak seçkin muhafız alayları ve zırhlı süvari bölükleri oluşturulurken kralların ve generallerin 'uzun boylular'a özel değer vermelerinden de anlaşılacağı gibi, bizim ölçütlerimize göre, o günkü insanların fizik gücünün çok zayıf olduğu da bir gerçektir.

Ancak, dünya pek çok bakımdan daha küçük idiyse de, haberleşmedeki zorluklar ve belirsizlikler onu uygulamada bugünkünden çok daha büyük yapmaktaydı. Bu güçlükleri abartmak istemem. Ortaçağın ya da onyedinci yüzyılın ölçütlerine göre onsekizinci yüzyıl sonları, çok sayıda ve hızlı haberleşme olanağının var olduğu bir çağdı; hatta demiryolu devriminden önce, yollarda, atlı arabalarda ve posta hizmetlerinde hatırı sayılır iyileştirmeler yapılmıştı. 1760'larla yüzyılın sonu arasında Londra'dan Glasgow'a yolculuk, on oniki günden altmış iki saate inmişti. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında kurumlaşan posta arabası sistemi ya da *diligences*, Napoleon Savaşları ile demiryolunun gelişi arasındaki dönemde inanılmaz boyutlarda yayılmış ve sadece görece bir sürat değil -Paris Strasbourg arası posta hizmeti 1833'te otuzaltı saat tutuyordu-, aynı zamanda düzenlilik de getirmişti. Fakat karadan yolcu taşıma koşulları yetersizdi; gönderilen mallarsa hem yerine geç ulaşıyor, hem de son derece tuzluya patlıyordu. Devlet işlerini görenler ya da ticaret yapanlar, birbirlerinden ayrı değildi: Bonaparte ile yapılan savaşların başlarında İngiliz posta idaresinin elinden yirmi milyon mektup geçtiği sanılmaktadır (ele aldığımız dönemin sonunda bu sayı on kat artmıştı); fakat o günün dünyasında yaşayanların

çoğu için mektup, okuyamayacakları için yararsız bir şeydi ve –pazardan pazara yapılanlar dışında– yolculuk olağandışı bir işti. Karayolundan gitmeleri ya da mallarını karadan göndermeleri gerektiğinde, bunu ya yürüyerek ya da ondokuzuncu yüzyıl başlarında bile günde yirmi milden daha az yol yaparak Fransız yük taşımacılığının altıda beşini karşılamış olan yavaş seyreden yük arabalarıyla yapıyorlardı. Kuryeler, yazışmaları uzak mesafelere taşıyor; sürücüler, sallanmaktan kemikleri yer değiştiren ya da arabaya yeni deri süspansiyonlar takılmışsa kokudan mideleri altüst olan bir düzine yolcunun bulunduğu posta arabalarını sürüyorlardı. Soylular, özel arabalarıyla onlarla yarışa kalkıyorlardı. Fakat dünyanın büyük bölümünde kara ulaşımına, atının ya da katırının yanında yürüyen arabacının hızı egemendi.

O nedenle, bu koşullarda su yoluyla ulaşım, kolay ve ucuz olmakla kalmayıp, (rüzgâr ve hava koşullarındaki belirsizlikler dışında) aynı zamanda daha da hızlıydı. Goethe, İtalya gezisi sırasında deniz yoluyla Napoli'den Sicilya'ya dört günde gitmiş ve üç günde dönmüştü. Rahat olsun diye karadan yolculuk etseydi, bu yol akıllara durgunluk verecek bir süre tutabilirdi. Bir limana yakın olmak, dünyaya yakın olmak demekti: Gerçek anlamda Londra, Norfolk'un Breckland'indeki köylerden çok, Plymouth'a ya da Leith'e yakındı; Sevilla'ya Veracruz'dan ulaşmak, Valladolid'den ulaşmaktan, Hamburg'a Bahia'dan gitmek, Pomeranya hinterlandından gitmekten daha kolaydı. Su yoluyla ulaşımın başlıca kusuru, uzun aralıklarla yapılmasıydı. 1820'de bile Londra'dan Hamburg'a ve Hollanda'ya haftada yalnızca iki, İsveç'e ve Portekiz'e bir, Kuzey Amerika'ya ise ayda bir posta gidiyordu. Ancak Boston'un ve New York'un Paris ile temasının, diyelim Karpatlardaki Maramaros bölgesinin Budapeşte ile olan bağlantısından daha yakın olduğu da bir gerçektir. Yine bir sürü malı ve insanı devasa uzunluktaki okyanuslardan aşırmanın daha kolay olması gibi –örneğin 44.000 kişiyi beş yıl içerisinde (1769–74) Kuzey İrlanda limanlarından Amerika'ya deniz yoluyla göndermek, beş bin kişiyi üç kuşakta Dundee'ye ulaştırmaktan daha kolaydı– birbirinden uzaktaki başkentleri birbirine bağlamak, kırla kenti birbirine bağlamaktan daha kolaydı. Bastille'in düştüğü haberi Madrid halkına onüç günde ulaşırken, başkente 133 kilometre uzaktaki Péronne'da halk 'Paris'ten gelecek haberler' için ayın 28'ine kadar beklemişti.

O bakımdan 1789'un dünyası, sakinlerinin çoğunluğu için hesaplanamayacak kadar büyüktü. İnsanların büyük çoğunluğu, askere alınmak gibi başlarına kötü bir şey gelmedikçe doğdukları kontlukta hatta mahallede yaşar ve ölürdü: 1861'e gelindiğinde bile Fransa'nın doksan bölgesinden yetmişinde nüfusun onda dokuzu, doğdukları bölgeden hiç ayrılmamıştı. Dünyanın geri kalanı, devlet görevlilerinin meselesiydi ve söy-

lenti konusuydu. Orta ve üst sınıflardan bir avuç insan için çıkarılanların dışında gazete yoktu (1814'te bile bir Fransız gazetesinin olağan satışı 5000 idi) ve çok az kişi okuma biliyordu. Haberler daha çok yolculardan, tüccar, seyyar satıcı, gezgin usta, göçebe zanaatkâr, mevsimlik işçi, gezgin rahip ya da hacılardan, kaçakçı, soyguncu ve panayırıclara dek uzanan geniş ve karışık, başboşlar, serseriler gibi nüfusun yer değiştiren kesimlerinden ve elbette savaş sırasında halka tebelleşen, barıştıysa oralarda kışlayan askerlerden alınıyordu. Doğal olarak resmi kanallardan da –devlet ve kilise– haberler gelmekteydi. Fakat bu tür devlet kuruluşlarında ya da kilise teşkilâtında çalışan yerel görevlilerin büyük bölümü, ya yörenin insanlarıydı ya da yaşam boyu hizmet vermek için aralarına karışmış kimse-lerdi. Sömürgeler dışında memurların merkezi hükümet tarafından atanması ve birbiri ardına taşrada göreve gönderilmeleri, daha yeni yeni ortaya çıkan bir uygulamaydı. Devletin bütün ast görevleri arasında bir tek, teselliyi ülkenin envai çeşit şarabında, kadınında ve atlarında arayan kıta subay-larından belli bir bölgeye takılıp kalmadan yaşamaları beklenebilirdi.

II

Bu yapıyla 1789'un dünyası, ezici oranda kıra dayanmaktaydı. Bu temel gerçek iyice sindirilmeden, bu dünyayı anlamak olanaksızdır. Kent olgusunun hiçbir biçimde gelişmediği Rusya, İskandinavya gibi ülkelerde ya da Balkanlarda nüfusun yüzde 90 ile 97'si kırsal alanda yaşamaktaydı. Hatta gerilemeye başlamış olsa da güçlü bir kent geleneğinin bulunduğu bölgelerde bile kırsal ya da tarımsal nüfusun yüzdesi olağanüstü yüksekti: Elimizdeki tahminlere göre Lombardiya'da yüzde 85, Venedik'te yüzde 72–80, Kalabriya ve Lukaniya'da yüzde 90'ın üzerindeydi.³ Gerçekten de hızla gelişmekte olan birkaç endüstri ya da ticaret bölgesi dışında, her beş sakininden en az dördünün köylü olmadığı büyücek bir Avrupa devleti bulmak için kendimizi epey zorlamamız gerekir. İngiltere'de bile kentli nüfus, kırsal nüfusu ilk kez 1851'de geride bırakabilmiştir.

Kuşkusuz 'kentli' sözcüğü, iki anlama da gelmektedir: 1789'da bizim ölçütlerimize göre gerçekten büyük denebilecek iki Avrupa kentini, yaklaşık bir milyon nüfuslu Londra ile yarım milyon nüfuslu Paris'i ve nüfusu 100.000 ya da üzerinde, Fransa'da iki, Almanya'da iki, İspanya'da dört, İtalya'da beş (Akdeniz geleneksel olarak kentlerin yurduydü), Rusya'da iki ve Portekiz, Polonya, Hollanda, Avusturya, İrlanda, İskoçya ve Avrupa Türkiyesi'nde de birer tane olmak üzere yirmi kadar yerleşkeyi içermenin yanında, aynı zamanda bir insanın, çevresinde devlete ait binaların ve

soyluların evlerinin bulunduğu katedral meydanından tarlalara kadar birkaç dakikada dolaşabileceği yığınla küçük taşra kasabasını da kapsamaktaydı. Ele aldığımız dönemin sonlarında (1834) bile kentlerde oturan Avusturyalıların yüzde ondokuzunun dörtte üçünden fazlası, 20.000'den az, yarısı da iki ilâ beş bin nüfuslu kasabalarda yaşamaktaydı. Fransız gezgin zanaatkârlarının *Tour de France*'ları [Fransa turları] sırasında uğradıkları; onaltıncı yüzyıla ait çehreleri, durgun geçen sonraki yüzyıllar sayesinde kehribardaki sinekler gibi korunmuş; Alman romantik şairlerinin şiirlerinde geçen dingin manzaraların arka planını oluşturan; İspanyol katedrallerinin yarlar misali yükseldiği; çamurları arasında Hasidik Yahudilerin, mucize yaratan hahamlarının önünde el pençe divan durduğu, Ortodoks olanlarının şeriatın ilahi inceliklerini tartıştıkları; Gogol'ün müfettişinin zenginleri korkutmak ve Çiçikof'un ölü canlar alımını kafasında tartmak amacıyla içine daldığı kasabalardı bunlar. Fakat aynı zamanda gayretli ve hırslı gençlerin ya devrim yaptıkları ya da ilk milyonlarını kazandıkları veya her ikisini birden gerçekleştirdikleri kasabalar da yine bunlardı. Robespierre, Arras'tan; Gracchus Babeuf, Saint-Quentin'den; Napoleon ise Ajaccio'dan gelmişti.

Bu taşra kasabaları, küçük de olsalar birer kentti. Gerçek bir kentli çevresini kuşatan taşraya, zeki ve bilgili birinin, güçlü, kalın kafalı, cahil ve aptal kişilere duyduğu küçümsemeyle bakardı. (Dünyayı görmüş gerçek bir hayat adamının ölçütleriyle uyuşuk geri bir kır kasabasının böbürlenecek bir şeyi yoktu: Alman halk komedileri 'Kraehwinkel'i –küçük belediyeler–, daha belirgin kişilik özelliklerine sahip köylülere yaptıkları gibi acımasızca alaya alırlardı). Kent ile kır ya da daha doğrusu kent işleriyle tarım işleri arasında kalın bir çizgi vardı. Pek çok ülkede, gümrük bariyeri, hatta eski sur izleri, bu ikisini bölmekteydi. Prusya'da olduğu gibi uç örneklerde, vergi ödeyen yurttaşları gözetim altında tutmaya can atan devlet, kentsel ve kırsal faaliyetleri neredeyse tamamen birbirinden ayırmıştı. Hatta katı bir idari ayırımın bulunmadığı yerlerde bile kentliler, çoğu zaman fiziksel olarak köylülerden uzaktı. Doğu Avrupa'nın geniş bölgelerinde, Slav, Macar ya da Romen göllerinin ortasında Alman, Yahudi ya da İtalyan adaları olarak yaşıyorlardı. Çevrelerindeki köylülerle aynı dinden ve milliyetten olan kentliler bile farklı *görünüyorlardı*: Farklı giysiler giyiyorlardı ve gerçekten de çoğu durumda (kapalı kapılar ardında çalışan ve imalat yapan sömürülen nüfus dışında), daha uzun, daha ince yapılıydılar.* Köylülerden daha

* Örneğin, 1823–7'de Brüksel'de yaşayan kentliler, çevrelerindeki köylerde yaşayan köylülerden ortalama 3 cm., Louvain'dekilerse 2 cm. daha uzundular. Hepsi de ondokuzuncu yüzyıla ait olmakla birlikte, bu konuda hatırısayılır miktarda askeri istatistik bulunmaktadır.⁴

kavrayışlı ve daha okuryazar olmakla gurur duyuyorlardı ve muhtemelen de öyleydiler. Ne var ki yaşam tarzları nedeniyle çevrelerinin dışında olup bitenler hakkında hemen hemen köylerde sıkışmış kalmış olan köylüler kadar cahildiler.

Taşra kenti, özünde hâlâ kırsal ekonomiye ve topluma aitti. Çevrelerindeki köylülerin sırtından geçiniyorlardı. Taşra kentlerinin meslek sahipleriyle orta sınıf halkı, tahıl ve hayvan ticareti yapıyor, çiftlik ürünlerini işliyor, avukat ve noter olarak soyluların malikânelerinin işlerine ya da toprağa sahip olan veya işleyen toplulukların yaşamlarının önemli bir parçası olan bitmek bilmeyen davalara bakıyorlardı; kırdaki iplik eğirmecilerine ve dokumacılarına sipariş veren, sonra bunları toplayan tüccar-girişimciydiler ve bütün bunlardan daha saygın olarak hükümeti temsilen kiliseyle lord bulunmaktaydı. Bu kentlerdeki zanaatkârlar ve dükkân sahipleri, çevrelerindeki köylülere ve köylülerden geçinen kasabalılara mal satarlardı. Taşra kenti, Ortaçağ sonlarındaki görkemli günlerinden sonra hazin bir gerileme içine girmişti. 'Özgür kent'den ya da kent-devletten neredeyse eser kalmamıştı; uluslararası ticarete bir uğrak yeri ya da daha büyük bir pazar için üretim yapan imalatçıların merkezi olmaktan artık çıkmıştı. Gerilemekte olduğundan, tekeline elinde tuttuğu ve dışarıdan gelen herkese karşı savunduğu kendi pazarına giderek artan bir inatçılıkla sıkı sıkıya yapışmıştı: Genç radikallerin ve büyük kent hilebazlarının alaya aldıkları taşracılığın büyük bölümü, bu ekonomik öz-savunma hareketinden kaynaklanmaktaydı. Güney Avrupa'da kibar beyler ve zaman zaman da soylular, malikânelerinden kazandıkları kiralarla buralarda yaşamaktaydı. Almanya'da, her biri büyük birer malikânedен ibaret olan sayısız küçük prenslikteki bürokratlar, itaatkâr ve sessiz köylülerden topladıkları gelirlerle Serenissimus'un isteklerini gerçekleştiriyorlardı. Onsekizinci yüzyıl sonlarının taşra kenti, Batı Avrupa'nın bazı bölgelerinde ılımlı klasik ya da rokoko tarzı taş binaların egemen olduğu fiziksel görünümünün tanıklık ettiği gibi, müreffeh ve genişleyen bir topluluk olabilirdi. Fakat bu refah, kırdan gelmekteydi.

III

O nedenle tarım sorunu, 1789'un dünyasında temel bir sorundu ve kıta Avrupası iktisatçılarının ilk sistemli okulu olan Fransız Fizyokratlarının neden toprağı ve toprak kirasını, net gelirin tek kaynağı olarak doğallıkla varsaydıklarını anlamak kolaydır. Tarım sorununun hassas noktası, toprağı işleyenlerle ona sahip olanlar; zenginliği üretenlerle zenginliği biriktirenler arasındaki ilişkiydi.

Tarımdaki mülkiyet ilişkileri açısından bakıldığında, Avrupa'yı –ya da daha doğrusu merkezi Batı Avrupa'da bulunan ekonomik yapıyı– üç büyük kısma ayırabiliriz. Avrupa'nın batısında denizaşırı sömürgeler uzanmaktaydı. Önemli bir istisna olarak Amerika'nın kuzeyindeki Birleşik Devletler ile, bağımsız çiftçiliğin yapıldığı daha az önemli birkaç bölge dışında, buralardaki ziraatçı tipi, zorunlu emekçi ya da fiilen serf olarak çalışan bir Yerli ya da köle olarak çalıştırılan bir Zenci idi; çok daha nadir olarak da kiracı köylü, ortakçı ya da buna benzer biri bulunmaktaydı (Avrupalı ziraatçıların nadiren doğrudan üretim yaptıkları Doğu Hint Adaları'ndaki sömürgelerde, toprağı denetleyenlerin uyguladıkları tipik zorlama biçimi, ürünün belli bir miktarının –örneğin Hollanda'ya bağlı adalarda baharat ya da kahvenin– zorla alınmasına dayanmaktaydı). Başka bir deyişle tipik ziraatçı, özgür olmayan ya da siyasal baskı altında bulunan biriydi. Tipik toprak lorduysa, büyük yarı–feodal malikânenin (*hacienda, finca, estancia*) ya da bir köle plantasyonunun sahibiydi. Yarı–feodal malikâneye özgü ekonomi, ilkel ve kendine yeterli, ya da belli ölçülerde salt bölgenin talebine karşılık veren bir ekonomiydi: İspanyol Amerikası, yine fiilen serf olan Yerliler tarafından üretilen maden ürünleri ihraç etmekteydi, ama çiftlik ürünlerinde fazla bir varlık göstermiyordu. Merkezi, Güney Amerika'nın kuzey sahilinde (özellikle Kuzey Brezilya'da) ve ABD'nin güney sahilleri boyunca uzanan Karaiblerde bulunan köle–plantasyon kuşağına özgü ekonomi, şeker, daha az ölçüde tütün ve kahve, boya hammaddesi ile Endüstri Devrimi'nden sonra başta pamuk olmak üzere yaşamsal önem taşıyan birkaç ihraç ürününün üretilmesine dayanmaktaydı. O nedenle bu ekonomi, Avrupa ekonomisinin ve köle ticareti yoluyla Afrika ekonomisinin bütünleyici bir parçasını oluşturmaktaydı. Temelde, ele aldığımız dönemde bu kuşağın tarihini, şekerin gerilemesi ve pamuğun yükselişi açısından yazmak mümkündür.

Batı Avrupa'nın doğusunda, özellikle kabaca Elbe nehri boyunca uzanan, bugün Çekoslovakya adını alan ülkenin batı sınırlarından, güneyde Trieste'ye inen ve Doğu Avusturya'yı batısından ayıran hattın doğusunda, tarımda serfliğin hüküm sürdüğü bölge bulunmaktadır. Toplumsal açıdan (Danimarka ve Güney İsveç'in bir bölümü dışında) İskandinavya hariç, İtalya'nın, Toskana ve Umbria'nın güneyinde kalan kesimleriyle Güney İspanya da bu bölgeye girer. Bu geniş kuşak içerisinde yer yer teknik olarak özgür köylüler yaşamaktaydı: Slovenya'dan Volga'ya kadar bütün bu bölgeye dağılmış Alman köylü kolonicileri; İliya'nın iç bölgelerindeki vahşi kayalıklarda fiilen bağımsız kabileler, Pandurlar ve Kazaklar gibi yüzyılın sonlarına kadar Hıristiyanlarla Türkler ya da Tatarlar arasında

askeri sınırı teşkil etmiş bölgelerde yaşayan aynı vahşilikte köylü savaşçılar, lordun ve malikânenin menzili dışında kalan öncü özgür göçerler ya da büyük ölçekli çiftçiliğin söz konusu bile olmadığı geniş ormanlık alanlarda yaşayan kimseler. Ancak bütün olarak bakıldığında, tipik ziraatçı özgür olmayan biriydi; aslında onbeşinci yüzyılın sonlarıyla onaltıncı yüzyılın başlarından itibaren neredeyse kesintisiz bir biçimde kabaran serflik seli altında kalmıştı. Doğrudan Türklerin yönetimi altında bulunmuş, o tarihlerde hâlâ da bu durumda olan Balkanlarda durum bu boyutta değildi. Türklerin feodalizm öncesi özgün tarım sistemi (her birimin kalıtsal olmayan bir Türk savaşçısını beslediği kaba bir toprak bölüşümü), uzun zaman önce bozularak Müslüman beylerin yönetimindeki kalıtsal bir toprak mülkü sistemine dönüşmüş olmasına karşın, bu beyler çok nadiren çiftçilikle uğraşmaktaydılar; yalnızca olabildiğince köylülerden sızdırıyorlardı. Bu yüzden Balkanlar, Tuna'nın ve Sava'nın güneyi, ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Türk egemenliğinden ayrıldıklarında, son derece yoksul ve yoğunlaşmış tarımsal mülkiyetin var olmadığı ülkeler olsalar da, özünde köylü ülkelerdi. Yine de Balkan köylüsü, bir Hıristiyan olarak yasal bakımdan özgür değildi ve en azından beyin menzili içerisinde olduğu sürece de bir köylü olarak *de facto* [fiilen] özgür değildi.

Bölgenin geri kalanında tipik köylü, haftanın büyük bölümünü lordun toprağında zorunlu çalışmayla ya da buna benzer yükümlülüklerle geçiren bir serfti. Özgürlüksüzlüğü bazen o kadar büyük olabiliyordu ki, Rusya'da ve Polonyanın bazı yerlerinde olduğu gibi, topraktan ayrı olarak satılabilen taşınır bir mal olan köleden hemen hemen hiçbir farkı kalmıyordu. (1801'de *Gazette de Moscou*'da şöyle bir ilan yayımlanmıştı: "Satılık: Terbiyeli ve görünüşleri iyi üç arabacı, yanında her ikisi de farklı el işlerinde becerikli ve güzel görünüşlü 18 ve 15 yaşlarında iki kız. Aynı evden, biri 21 yaşında, okumayı, yazmayı, müzik aleti çalmayı bilen araba kullanan, diğeri bay ve bayanların saçlarını yapmakta usta, aynı zamanda piyano ve org çalan iki berber." Serflerin büyük bir bölümü ev işlerinde çalıştırılırdı; 1851'de Rusya'da *bütün* serflerin yaklaşık yüzde 5'i evlerde çalıştırılıyordu.⁵). Batı Avrupa ile ticaretin ana güzergâhında bulunan Baltık denizinin iç bölgelerinde, batının ithalatçı ülkelerine gönderilen ihraç mallarının (tahıl, keten, kenevir ve genellikle gemicilikte kullanılan orman ürünleri) büyük bölümü serf tarımıyla sağlanıyordu. Diğer yerlerdeyse tarım, daha çok Saksonya, Bohemya ve büyük başkent Viyana gibi oldukça ilerlemiş bir imalatın ve kentsel gelişmenin var olduğu, ulaşılması mümkün en az bir bölgeyi içinde barındıran bölgesel pazarlara dayanmaktaydı. Ne var ki, bu pazarların çoğu geri kalmıştı. Karadeniz yolunun açılması

ve Batı Avrupa'da, özellikle İngiltere'de kentleşmenin artması, SSCB'nin endüstrileşmesine kadar Rus dış ticaretinin başlıca ürünü olarak kalacak olan Rusya'nın tahıl ihraç ürünlerini yeni yeni uyarıya başlamıştı. O nedenle doğuda serfliğin egemen olduğu bölgeler, denizaşırı sömürlere benzer biçimde, Batı Avrupa'nın yiyecek ve hammadde üreten 'bağımlı ekonomiler'i olarak görülebilir.

Gerçi köylülerin statüsünün yasal ayrıntıları biraz farklı olmakla birlikte, İtalya'nın ve İspanya'nın serf tarımı yapılan bölgelerinin de benzeri ekonomik özellikleri vardı. Genel bir anlatımla, buraları, büyük soylu malikânelerinin bulunduğu yerlerdi. Sicilya'da ve Endülüs'te bu malikânelerin birçoğunun, kölelerin ve *coloninin*, bölgeye özgü topraksız gündelikçilere dönüştürüldüğü Roma *latifundia* sisteminin soyundan gelmeleri pekâlâ mümkündür. Bu malikânelerin sahibi olan düklerin ve baronların gelirleri, sığır yetiştiriciliğinden, tahıl üretiminden (Sicilya, eski bir ihraç ambarıdır) ve biçare köylülerden zorla alınmış diğer şeylerden gelmekteydi.

Şu halde, serfliğin egemen olduğu bölgelere özgü toprak lordu, sahip olduğu büyük malikâneyi eken ya da sömüren bir soyluydu. Bu malikânelerin büyüklüğü, insanın hayal gücünü zorlayacak boyutlardadır: Büyük Katerina, gözdelelerine kırk ile elli bin arasında serf vermişti; Polonyalı Radziwill'lerin İrlanda'nın yarısı büyüklüğünde mülkleri vardı; Potocki'nin Ukrayna'da üç milyon dönüm toprağı vardı; Haydn'ı himaye eden Macar Esterhazy'nin sahip olduğu topraklar, bir ara yedi milyon dönüme çıkmıştı. Yüzbinlerce dönümlük malikânelerin varlığı olağan bir durumdu.* Bunlar çoğunlukla bakımsız, ilkel ve verimsiz de olsalar, prenlere yaraşır gelir getiriyorlardı. Bir Fransız ziyaretçinin viran haldeki Medina Sidonia mülklerinde gözlemlediği gibi, İspanyol asilzadesi, "uzaklardan kükremesiyle kendisine yaklaşanları korkutan ormandaki bir aslan gibi hükmetmiş"⁷ olmalıydı; öte yandan, İngiliz milordunun ferah ölçütleriyle bile, nakit para sıkıntısı yoktu.

Kodamanların altında, büyüklükleri ve ekonomik olanakları değişen toprak soylusu bir sınıf, köylüleri sömürmekteydi. Bazı ülkelerde orantısız biçimde büyüktü ve bunun sonucu olarak da yoksul ve hoşnutsuzdu; soylu olmayanlardan, esas olarak siyasal ve toplumsal ayrıcalıkları ile çalışmak gibi soylulara yakışmayan uğraşlarda bulunmaya karşı isteksizliğiyle ayrılmaktaydı. Macaristan ve Polonya'da toplam nüfusun onda birini, İspanya'da onsekizinci yüzyıl sonunda yaklaşık yarım milyonunu

* Çekoslovakya'da, kabaca 25.000 dönümün (10.000 hektar) üzerindeki seksen malikâne, 1918'den sonra kamulaştırıldı; bunların arasında Schoenbornların ve Schwarzenberglerin 500.000 dönüm, Liechtensteinların 400.000, Kinskylerin 170.000 dönüm toprakları da bulunuyordu.⁶

-ya da 1827'de Avrupa'daki toplam soyluların yüzde 10'u kadar⁸- oluştur-
maktaydılar. Başka yerlerdeyse sayıları çok daha azdı.

IV

Avrupa'nın geri kalanında tarımın yapısı, toplumsal açıdan farklı değildi. Yani, köylünün ya da tarım işçisinin gözünde, malikânesi olan herkes bir 'soylu'ydu ve hakim sınıfın üyesiydi; ya da tersine, (toplumsal ve siyasal ayrıcalıklar kazandıran ve biçimsel olarak hâlâ yüksek devlet görevlerine giden yegâne yol olan) soyluluk ya da asillik statüsü, malikânesiz düşünüle-
bilecek şeyler değildi. Çoğu Batı Avrupa ülkesinde bu tarz düşünüş biçimle-
rinde ifadesini bulan feodal düzen, ekonomik açıdan modası giderek geçiyor
olsa da, siyasal bakımdan hâlâ canlıydı. Gerçekten de, soyluların gelirlerinin,
fiyatların ve harcamaların yükselişi karşısında çok geride kalmasına neden
olan feodal düzenin tam da bu kullanışsızlaşması [eskimesi], aristokrasinin,
tek devredilemez ekonomik varlığı durumundaki doğuştan gelen ayrıcalık-
larını ve statüsünü görülmedik bir yoğunlukla kullanmasına neden oldu.
Kıta Avrupası'nın tamamında soylular, halk tabakasından gelen devlet
görevlileri oranının 1719'da yüzde 66'dan (1700'de yüzde 42), 1780'de
yüzde 23'e düştüğü İsveç'ten⁹, 'feodal tepki'nin Fransız Devrimi'ni çabuk-
laştırdığı Fransa'ya dek, aşağı tabakadan rakiplerini, tacın gölgesindeki
kazanç kapısı makamlardan attılar (3. Bölüme bakınız). Fakat toprak sahibi
soylular arasına katılmanın görece kolay olduğu Fransa'da, hatta dahası
toprak sahibi ve soylu statüsünün her tür zenginliğe ödül olarak verildiği
İngiltere'de olduğu gibi, bu düzenin bazı bakımlardan belirgin biçimde
zayıf kaldığı yerlerde bile, malikâne sahipliğiyle hakim sınıf statüsü ara-
sındaki ilişki değişmemiş, hatta sonraları biraz daha sıkılaşmıştır.

Ne var ki, ekonomik bakımdan batının kırsal toplumu son derece
farklıydı. Yasal bağımlılığın can sıkıcı pek çok izini hâlâ taşıyor olmakla
birlikte, karakteristik köylü ortaçağın sonlarında serf statüsünü büyük
ölçüde yitirmişti. Karakteristik malikâne de, uzun zaman önce ekonomik
bir girişim birimi olmaktan çıkarak, kiralari ve diğer parasal gelirleri toplama
sistemine dönüşmüştü. Büyük, orta ve küçük, az çok özgür olan köylü,
toprağın karakteristik işleyicisiydi. Toprağı kiralamışsa, bir toprak lorduna
kira (ya da birkaç yerde üründen pay) ödemekteydi. Teknik bakımdan
mülk sahibi olan bu köylünün, prens ödediği verginin, kiliseye ödediği
ondalığın ve bazı angaryaların yanında (ki bunların hepsi yüksek toplumsal
tabakanın görelî muafiyetleriyle çelişmekteydi), paraya dönüştürülsün
dönüştürülmesin (ürününü lordun değirmenine götürmek gibi) kendisine

karşı çeşitli yükümlülükler taşıdığı yerel bir lordu vardı. Fakat bu siyasal bağlardan sıyrıldığında Avrupa'nın büyük bölümü; genelde, zengin bir köylü azınlığın, daimi ürün fazlasını kent pazarında satarak tüccar çiftçi durumuna gelme eğilimi gösterdiği ve, küçük ve orta ölçekli köylülerin çoğunluğunun, toprakları onları ücret karşılığında tarlada ya da imalathanede yarım gün çalışmak mecburiyetinde bırakmayacak kadar küçük değilse, topraklarında geçimlik üretim yaparak yaşadıkları köylü tarımının geçerli olduğu bir bölge olarak boy gösterecektir.

Tarımsal gelişme, ancak birkaç bölgede saf kapitalist bir tarıma bir adım daha yaklaşmıştı. İngiltere, bunların başında geliyordu. Burada toprak mülkiyeti son derece yoğunlaşmış olmakla birlikte, karakteristik ziraatçı, emek kiralayan, ticari üretim yapan orta ölçekli kiracı-çiftçiydi. Cılız, küçük mülk sahipleri, rençberler ve benzerlerinden oluşan büyük kitle, bu durumun görülmesini engellemektedir. Fakat (kabaca 1760-1830 arasında) bu ayrıklar temizlendiğinde, ortaya köylü tarımı değil, bir tarımsal girişimciler sınıfı, çiftçiler ve geniş bir tarım proletaryası çıktı. Kuzey İtalya ve Hollanda gibi ticari yatırımın geleneksel olarak çiftçiliğe yapıldığı ya da uzmanlaşmış ticari ürünlerin üretildiği Avrupa'nın birkaç bölgesinde de güçlü kapitalist eğilimler görülmektedir, ancak bu istisnai bir durumdu. Bir başka istisna da, Avrupa'nın geri bölgelerine özgü dezavantajlarla, dünyanın en gelişmiş ekonomisine yakın olmanın dezavantajlarını birlikte yaşayan mutsuz bir ada olan İrlanda idi. Burada, Endülüslü ya da Sicilyalı çiftlik sahiplerine benzeyen, toprağının başında bulunmayan bir avuç çiftlik sahibi, zorla para-rant almak suretiyle geniş bir kiracı kitesini sömürmekteydi.

Avrupa tarımı, birkaç gelişmiş bölge dışında teknik açıdan hâlâ hem geleneksel hem de şaşırtıcı biçimde verimsizdi. Ürünleri, hâlâ çavdar, buğday, arpa, yulaf ve Doğu Avrupa'da halkın temel yiyeceği olan kara buğday, sığır, koyun, keçi gibi hayvan ürünleri, domuz ve kümes hayvanları, bir miktar meyve ve sebze, şarap, ip için yün, keten, kenevir, bira için arpa gibi geleneksel ürünlerdi. Avrupa'nın beslenmesi hâlâ bölgeseldi. Başka iklimlerin ürünleri, nadir olarak bulunuyor ve belki tropik ülkelerden ithal edilen en önemli gıda maddesi olan ve tatlılığı benzersiz insani acılara mal olmuş şekerin dışında, lüks mal sayılıyordu. 1790'larda dönemin en ileri ülkesi olan İngiltere'de ortalama yıllık şeker tüketimi kişi başına 7 kilogramdı. Fakat Fransız Devrimi'nin olduğu yıl, İngiltere'de bile ortalama kişi başına çay tüketimi ayda 50 gram kadardı.

Amerika kıtasından ve diğer tropikal bölgelerden ithal edilen yeni ürünler, biraz tutunmaya başlamıştı. Güney Avrupa ve Balkanlarda mısır (yerli buğdayı) epey yayılmıştı—Balkanlarda gezgin köylülerin yerleşmele-

rinde onun payı vardı— ve Kuzey İtalya'da pirinç belli bir ilerleme kaydetmişti. Çeşitli prensliklerde, çoğunlukla gelir amaçlı bir devlet tekeli olarak tütün yetiştirilmekteyse de, modern ölçütlere göre kullanımı fazla değildi: 1790'da ortalama bir İngiliz ayda 40 gram kadar tütün içiyor ya da çiğniyordu. İpekböceği üretimi, Güney Avrupa'nın bazı bölgelerinde yaygındı. Yeni ürünlerin başında gelen patates (belki diğer yiyeceklere nazaran dönüm başına bariz şekilde daha fazla insanı besleyebildiği için olsa gerek) başlıca ürün olarak yetiştirildiği İrlanda dışında, kendine daha yeni yeni yol bulmaktaydı. İngiltere ve Alçak Ülkeler dışında, köklü bitkiler ve saman dışında diğer yem bitkilerinin sistemli bir biçimde yetiştirilmesi hâlâ oldukça istisnai bir durumdu ve şeker için pancar ekimine yoğun biçimde ancak Napoleon Savaşları ile başladı.

Elbette onsekizinci yüzyıl, tarımda durgunluğun yaşandığı bir yüzyıl değildi. Tersine, uzun bir demografik genişleme, büyüyen kentleşme, ticaret ve imalat çağı, tarımsal iyileşmeyi teşvik etmiş, aslında bunu zorunlu kılmıştır. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, modern dünya için son derece niteleyici bir görünüşü olarak nüfusta şaşırtıcı ve kesintisiz bir artışın başladığına tanık olunmuştur: Örneğin 1755 ile 1784 arasında Brabant'ın (Belçika) kırsal nüfusu yüzde 44 artmıştı.¹⁰ Fakat İspanya'dan Rusya'ya kadar dernekler kuran, hükümet raporları hazırlayan ve propaganda amaçlı bildiriler yayımlayan sayısız tarımsal iyileştirme yanlısını en fazla etkileyen şey, tarımdaki ilerlemelerden çok, tarımsal gelişmenin önüne dikilen engellerin büyüklüğüydü.

V

Tarım dünyası uyuşuktu; belki kapitalist tarım sektörü bu açıdan istisna tutulabilir. Ticaret, imalat ve her ikisiyle birlikte giden teknolojik ve anlksal etkinliklerse, kendine güvenliydi, canlıydı ve genişlemekteydi; bunlardan kazanç sağlayan sınıflar da etkin, kararlı ve iyimserdi. Dönemin gözlemcisini en doğrudan etkileyecek şey, sömürgelerin sömürülmesiyle yakından bağlantılı olan ticaretteki muazzam yayılmaydı. Oylum ve sığa olarak hızla büyümekte olan deniz ticareti, dünyayı sarmakta ve Kuzey Atlantik Avrupası'nın tüccar topluluklarının cebini doldurmaktaydı. Bu topluluklar, sömürge gücünü, Avrupa ve Afrika'ya mal ihraç eden Doğu Hint Adaları'nın sakinlerini soymak için kullandılar.* Bunlar ve Avrupa

* Aynı zamanda Avrupa'nın bu mallara artan talebini karşılamak üzere çay, ipek ve porselen aldıkları Uzak Doğu'ya da belli ölçülerde aynı şeyi yaptılar. Fakat Çin'in ve Japonya'nın siyasi bakımdan bağımsız olmaları, bu ticareti bir ölçüde korsanvari hale getirnekteydi.

malları, Amerika kıtasındaki durmaksızın büyüyen plantasyon sistemleri için köle alımında kullanıldılar. Buna karşılık Amerika'daki plantasyonlar da, Avrupa'nın doğu-batı ticaretinin geleneksel malları olan tekstil ürünleri, tuz, şarap ve diğerleriyle birlikte yeniden doğuya dağıtılmak üzere Atlantik'teki ve Kuzey Denizi'ndeki limanlara her zamankinden daha fazla ve daha ucuza şeker, pamuk vs. ihraç ettiler. 'Baltık'tan da tahıl, kereste ve keten geliyordu. Doğu Avrupa'dan, bu ikinci sömürge kuşağından, tahıl, kereste, keten, keten bezi (tropik ülkelere yapılan kârlı bir ihracattı), kenevir ve demir gelmekteydi. Bunun yanında –ekonomik bir dille ifade edecek olursak, Amerika'nın kuzeyindeki İngiliz sömürgelelerinde (1783'ten sonra Kuzey ABD) etkinliklerini giderek arttıran beyaz göçmen toplulukları dahil– Avrupa'nın görece gelişmiş ekonomileri arasında ticaret ağı her zamankinden çok daha yoğun bir hal aldı.

Taşralı muhterisin hayallerinin çok ötesinde bir zenginlikle sömürgelelerden dönen *naboblar* ya da plantasyon sahipleri, bu yüzyılda yapılan ya da yeniden inşa edilen (Bordeaux, Bristol, Liverpool gibi) görkemli limanları olan gemiciler ve tüccarlar, çağın gerçek galipleriydi ve bu bakımdan onlarla ancak, servetlerini kârlı devlet hizmetlerinden sağlayan büyük memurlar ve bankerler aşık atabilirdi; çünkü bu, 'kâr, tacin altında' deyişinin hâlâ geçerliliğini koruduğu bir çağdı. Onların yanında, tarım dünyasından mütevazı bir servet edinmiş avukatlar, malikâne idarecileri, yerel içki imalatçıları, tacirler ve benzerlerinden oluşan orta sınıf, sakin bir yaşam sürdürmekteydi; hatta imalatçılar bile çok yoksul bir akrabadan hallice görünüyordu. Çünkü madencilik ve imalatçılık, Avrupa'nın her yanında hızla genişliyor olmakla birlikte, tüccar (ve aynı zamanda Doğu Avrupa'da çoğu zaman feodal lord) bu işlerin başlıca denetçisi olma konumunu sürdürmekteydi.

Bu durum, genişlemekte olan endüstri üretiminin esas biçiminin; zanaatkârın, ya da köylünün tarım dışı emeğinin ürününün tüccar tarafından pazarda satılmak üzere satın alındığı eve iş verme ya da sipariş sistemi denen bir biçimi olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu ticaret biçiminin büyümesi, kaçınılmaz olarak ilk endüstri kapitalizmi için ilkel bir durum yarattı. Malını satan zanaatkâr, (özellikle hammaddesini tüccardan aldığı, hatta üretim araçlarını tüccardan kiraladığı zaman) parça başı ücret alan bir işçiden başka bir şey olmuyordu. Aynı zamanda dokumacılık da yapan köylü, küçük bir arazi parçasına sahip bir dokumacı haline gelebiliyordu. İşlemlerin ve işlevlerin uzmanlaşması, eski zanaatkârları bölmekte ve köylüler arasından yarı vasıflı işçiler yaratabilmekteydi. Eski usta zanaatkârlar ya da bazı özel zanaatkâr grupları veya belli bir yerel araçlar grubu,

taşeron ya da işveren durumuna gelebiliyordu. Fakat bu merkezilikten yoksun üretim biçimlerinin kilit denetmeni, yitik köylerin veya arka sokakların emekçisini dünya pazarına bağlayan kişi, bir çeşit tüccardı. Bizzat üreticilerin saflarından doğan ya da doğmakta olan 'sanayiciler'se, doğrudan onlara bağlı olmadıklarında bile, tüccarların yanında küçük iş sahipleri konumundaydılar. Özellikle endüstri İngilteresi'nde birkaç istisna da yok değildi. Demir ustaları, büyük çömlekçi Josiah Wedgwood gibi adamlar, mağrur ve saygın kimselerdi; tesisleri, dünyanın her tarafından gelen meraklılarca ziyaret edilirdi. Fakat tipik sanayici (bu sözcük henüz icat edilmemişti), bir endüstri kaptanından çok bir çımacıydı.

Buna karşın, statüleri ne olursa olsun, ticaret ve imalat işleri çok parlak bir gelişme göstermekteydi. Onsekizinci yüzyıl Avrupa devletleri arasında en parlak başarıları imza atmış olan İngiltere, gücünü ekonomik ilerlemesine borçluymuş ve bunun sonucu olarak 1780'lerde, son derece değişik başarı düzeyleri sergilemiş olsalar da, ussal bir politika izleme iddiasıyla hareket eden kıta Avrupası'ndaki bütün devletler, ekonomik büyümeyi teşvik ettiler. Henüz ondokuzuncu yüzyıl akademikliği tarafından üstün bir 'saf', aşağı bir 'uygulamalı' dal ayrımına uğramamış olan bilimler, kendilerini üretimdeki sorunların çözümüne adanmışlardı: 1780'lerin en gözalıcı ilerlemeleri, geleneksel olarak endüstrinin gereksinimlerine ve atölye uygulamalarına en yakın konumdaki kimya alanında gerçekleşti. Diderot ile d'Alembert'in Büyük Ansiklopedisi, salt ilerici toplumsal ve siyasal düşünceyi değil, teknolojik ve bilimsel ilerlemeyi de içeren bir özetti. Çünkü, gerçekten de onsekizinci yüzyılı derinden biçimlendirmiş olan insan bilgisinin, ussallığın, zenginliğin, uygarlığın ve doğa üzerinde kurulan denetimin ilerlemekte olduğu inancı, yani 'Aydınlanma', gücünü esas olarak üretimden, ticaretten ve her ikisiyle kaçınılmaz olarak ilişkisi olduğuna inanılan ekonomik ve bilimsel ussallıktan almıştı. Bunun yanında, Aydınlanmanın en büyük savunucuları, ekonomik bakımdan en ilerici sınıflar, zamanın elle tutulur ilerlemeleriyle doğrudan ilgisi bulunan tüccar çevreleri ve ekonomik olarak aydınlanmış toprak lordları, bankerler, ekonomide ve toplum yaşamında idari konumda bulunan bilimsel düşünen yöneticiler, eğitilmiş orta sınıf, imalatçılar ve girişimciler gibi sınıflardı. Bu insanlar, matbaacı ve gazeteci, mucit, girişimci ve dirayetli bir işadamı olan Benjamin Franklin'i, geleceğin etkin, kendi kendini yetiştirmiş ussal yurttaşının bir simgesi olarak selamladılar. Bu tür yeni insanlar, okyanusun öte yakasından gelecek somut örneklerle gereksinmesi olmayan İngiltere'de, taşrada, gerek bilimsel ve endüstriyel gerekse siyasal ilerlemelere kaynaklık eden dernekler kurdular. Birmingham'daki *Lunar Society*'de

[Ay Derneği], çömlekçi Josiah Wedgwood, modern buharlı makinenin mucidi James Watt ve iş ortağı Matthew Boulton, kimyacı Priestley, biyolog ve evrim kuramının öncüsü küçük soylu Erasmus Darwin (büyük bilgin Darwin'in büyükbabası), büyük matbaacı Baskerville bulunmaktaydı. Bu insanlar, her yerde, sınıfsal ayrımların gözardı edildiği ve çıkar gözetmeyen bir şevkle Aydınlanma ideolojisinin propagandasının yapıldığı Farmason localarına doluştular.

Çifte devrimle ilgili düşünceler (hatta bunlar, İngiliz fikriyatının Fransız yorumu oldukları hallerde bile) en geniş uluslararası geçerliliklerine Fransızların formülasyonları sayesinde ulaşmış olmakla birlikte, bu ideolojinin önde gelen iki merkezinin (İngiltere'nin ve Fransa'nın) aynı zamanda çifte devrimin de merkezleri olmaları anlamlıdır. 'Aydınlanmış' düşünceye, laik, ussal ve ilerici bir bireycilik egemen olmaktaydı. Bireyi, zincirlerinden; hâlâ dünyanın dört bir köşesine gölgesi düşen ortaçağın cahil gelenekçiliğinden, ('doğal' ve 'ussal' dinden ayrı olarak) kilisenin hurafelerinden, insanları doğuma ve ilgili başka ölçütlere göre alt ve üst olarak hiyerarşiye ayıran usdışılıktan kurtarmak, Aydınlanmanın başlıca amacıydı. Özgürlük, eşitlik ve (bunları takiben) bütün insanların kardeşliği, onun sloganlarıydı. Zamanı geldiğinde bunlar, Fransız Devrimi'nin sloganları oldular. Bireysel özgürlüğün hakim olmasıyla, en hayırlı sonuçları yaratmak mümkün olabilecekti. En olağanüstü sonuçlar, bireysel yeteneğin ussal bir dünyada engelsiz bir biçimde uygulanmasından beklenebilirdi; aslında bunu çoktandır görmek de mümkündü. Tipik bir 'aydınlanmış' düşünürün ilerlemeye duyduğu tutkulu inanç, yansısını, çevresindeki bilgide, teknikte, zenginlikte ve uygarlıkta görebileceği ve belli bir haklılıkla da kendi düşüncelerinin durmadan ilerlemesine yorabileceği gözle görülür artışta bulmaktaydı. Aydınlanma düşünürünün yaşadığı yüzyılın başlarında cadılar hâlâ yakılmaktaydı; aynı yüzyılın sonlarındaysa Avusturya gibi aydınlanmış devletler, sadece işkenceye izin veren yasaları değil, köleliği de kaldırmışlardı. Feodalitenin ve kilisenin yerleşik çıkarları gibi, ilerlemenin önüne dikilmiş geriye kalan tüm engeller de süpürülse, kim bilir daha neler olabilirdi?

Özgür toplumun kapitalist bir toplum olacağını doğallıkla varsayan pek çok aydınlanmacının varlığına, üstelik bunların siyasal bakımdan da belirleyici kimseler olmalarına karşın, 'Aydınlanma'ya bir orta sınıf ideolojisi demek, tam olarak doğru değildir.¹¹ Kuramsal olarak Aydınlanmanın amacı, bütün insanları özgür kılmaktı. Bütün ilerici, ussalcı ve humanist ideolojiler onun içinde örtük olarak bulunmaktaydılar; aslında onlar Aydınlanmadan çıkmaktaydı. Ne var ki, uygulamada Aydınlanma-

nın gerektirdiği özgürleşimin önderlerinin, soylulardan çok toplumun orta tabakalarından gelen yetenek ve liyâkat sahibi ussal insanlar olmaları ve onların etkinliklerinin ortaya çıkardığı toplumun da 'burjuva' ve kapitalist bir toplum olması anlaşılır bir durumdu.

- Pek çoğu -1780'lere kadar- aydınlanmış mutlak monarklara inanmış Aydınlanmanın kıta Avrupası'ndaki savunucularının siyasal bakımdan ihtiyatlı ve ılımlı tutumlarına karşın, 'Aydınlanma'nın devrimci bir ideoloji olduğunu belirtmek çok daha doğru olur. Çünkü Aydınlanma, Avrupa'nın pek çok yerinde hakim olan toplumsal ve siyasal düzene son verilmesini ima etmekteydi. *Anciens régime*'lerden kendini gönüllü olarak fesh etmesini beklemek çok fazla olurdu. Tam tersine, daha önce gördüğümüz gibi, bu rejimler bazı bakımlardan yeni toplumsal ve ekonomik güçlere karşı kendilerini tahkim etmekteydiler; ve (İngiltere, Birleşik Eyaletler ve çoktan yenildikleri başka birkaç yer dışında) tutunabildikleri kaleler, tam da ılımlı aydınlanmacıların bel bağladıkları monarşilerdi.

VI

Devrimini onyedinci yüzyılda gerçekleştiren İngiltere ile önemsiz birkaç devlet dışında, Avrupa kıtasının işlevlerini sürdüren bütün devletlerinde, mutlak monarşiler hakimdi; monarşinin egemen olmadığı devletler ya anarşiye yuvarlanmış ya da Polonya gibi komşuları tarafından yutulmuştu. Kiliselerin geleneksel örgütlenmeleri ve ortodoksileriyle desteklenmiş, uzun geçmişleri dışında salık verilecek yanları kalmamış bir yığın kurumla çevrelenmiş toprak sahibi soyluların oluşturduğu hiyerarşinin tepesinde, Tanrının inayetine mazhar olan kalıtsal monarklar bulunmaktaydı. Vahim boyutlarda uluslararası bir rekabetin yaşandığı bir çağda devletin tutumlu ve etkili olmasına duyulan ihtiyacın, uzun zamandır monarkları, soyluların ve diğer yerleşik çıkar sahiplerinin anarşik eğilimlerini dizginlemeye ve devlet aygıtını mümkün olduğunca aristokrat olmayan memurlarla doldurmaya mecbur ettiği doğrudur. Bunun yanında, onsekizinci yüzyılın son yarısında bu ihtiyaçlar ve kapitalist İngiltere'nin uluslararası arenadaki aşikar başarısı, pek çok monarkı (daha doğrusu danışmanlarını), ekonomik, toplumsal, idari ve düşünsel modernleşme programları uygulamaya yöneltti. O günlerde prensler 'aydınlanma' sloganını, benzer nedenlerle günümüzdeki hükümetlerin 'planlama' sloganını benimsemelerine ve yine günümüzde bu sloganları kuramsal olarak benimseyen kimilerinin uygulamada hemen hiçbir şey yapmamalarına ve uygulamada pek çok şey yapanlarınsa, gelirlerini, zenginliklerini ve güçlerini artırmanın

en güncel yöntemlerini benimsemenin pratik avantajlarıyla karşılaştırıldığında 'aydınlanmış' (ya da 'planlı') toplumun gerisinde yatan genel fikirlerle çok az iltifat göstermelerine benzer biçimde benimsemişlerdi.

Oysa orta ve eğitimli sınıflarla ilerlemeye bağlı olanlar, umutlarını gerçekleştirmek için çoğu kez 'aydınlanmış' bir monarşinin güçlü merkezi aygıtını arıyorlardı. Prens, devletini modernleştirmek için bir orta sınıfa ve onun fikirlerine gereksinimi vardı; zayıf bir orta sınıf da, kökleşmiş aristokrasinin ve kilisenin çıkarlarının ilerlemeye karşı direnişlerini kırmak için bir prene gereksinim duyuyordu.

Ne var ki, gerçekte ılımlı ve yenilikçi de olsa, mutlak monarşi, her şeyden önce kendisinin de üyesi olduğu, değerlerini şahsında simgelediği, desteğine büyük oranda bağımlı olduğu toprak sahibi soylular hiyerarşisiyle bağları koparmayı olanaksız görüyordu. Teorik olarak istediğini yapmakta özgür olsa da mutlak monarşi uygulamada Aydınlanmanın, ileride Fransız Devrimi'nin popülerleştireceği bir terimle *féodalité* ya da feodalizm adını verdiği bir dünyaya aitti. Böyle bir monarşi, elindeki bütün kaynakları, otoritesini güçlendirmek, sınırları içinde vergi gelirlerini, dışında gücünü arttırmak için kullanmaya hazırdı; bu durum onu pekâlâ yükselen toplumun güçlerine de destek vermeye götürebilirdi. Bir malikâneyi, sınıfı ya da eyaleti bir başkasına karşı oynayarak politik elini güçlendirmeye hazırdı. Ne var ki ufku, tarihinin, işlevinin ve sınıfının tarihiyle sınırlıydı. Ekonomik ilerlemenin gerektirdiği ve yükselen toplumsal grupların talep ettikleri kökten toplumsal ve ekonomik dönüşümü hiçbir zaman istemişti; böyle bir dönüşümü gerçekleştirmeye ise asla yetenekli olmamıştı.

Bilinen bir örneği alalım. Prenslerin danışmanları arasında bile, serfliğin ve feodalizmden kalma köylü bağlarının kaldırılması gereğinden ciddi şekilde kuşku duyan usçu düşünürlerin sayısı yok denecek kadar azdı. Böyle bir reform, 'aydınlanmış' bir programın başlıca özelliklerinden biri olarak kabul edilmekteydi ve Madrid'den St Petersburg'a, Napoli'den Stockholm'e kadar, Fransız Devrimi'nden önceki çeyrek yüzyılda böyle bir programa imza atmayacak tek bir prens yoktu. Ne var ki, gerçekte 1789'dan önce köylülerin kurtuluşuna dayanan yegâne hareketler, Danimarka ve Savoy gibi küçük ve örnekleyici olmayan devletlerle bazı prenslerin özel malikânelerinde ortaya çıkmıştı. Böylesi büyük çaplı bir kurtuluş eylemine, 1781'de Avusturya imparatoru II. Joseph kalkışmış, ama tahmin edilenin üzerinde bir köylü ayaklanması ve yerleşik çıkarların siyasal direnişi karşısında başarısız olmuş, yüzüstü bırakılmıştı. Avrupa'nın bütün batısı ve ortasında tarımdaki feodal ilişkileri kaldıran, doğrudan etki ve tepki yaratan ya da örnek oluşturan Fransız Devrimi ile 1848 devrimi oldu.

Demek ki, 'burjuva' toplumunun eski ve yeni güçleri arasında, elbette İngiltere'de olduğu gibi burjuvazinin zaferinin çoktan tescil edildiği yerler dışında, çözülmesi olanaksız, sonraları açığa çıkacak gizli bir çatışma hüküm sürmekteydi. Bu rejimleri daha da kırılgan yapan şey, üç yönden; yeni güçlerden, giderek direnişinin sertliğini artıran kökleşmiş eski yerleşik çıkarılardan ve yabancı rakiplerden gelen bir baskıya maruz kalmaları oldu.

En zayıf ve kırılgan oldukları nokta, uzaktaki ya da sıkı denetlenemeyen eyaletlerdeki veya sömürgelerdeki özerklik yanlısı hareketlerde olduğu gibi, eski ve yeni muhalefetin çakışma eğilimi gösterdiği yerlerdi. Örneğin II. Joseph'in 1780'lerde Habsburg monarşisinde gerçekleştirdiği reformlar, Avusturya Hollanda'sında (bugünkü Belçika) ortalığı birbirine kattmış ve doğal olarak 1789'da Fransızlarıinkiyle buluşan bir devrimci hareket ortaya çıkarmıştı. Daha da yaygın olarak, Avrupa devletlerinin denizaşırı sömürgelerindeki beyaz göçmen topluluklar, kendi merkezi hükümetlerinin sömürgeadaki çıkarları tamamen merkeze bağlayan politikalarına karşı direndiler. İrlanda'nın yanısıra Amerika kıtasının her yanında, İspanya, Fransa ve İngiltere'de bu tür göçmenler, –her zaman, merkeze nazaran ekonomik bakımdan daha ilerici güçleri temsil eden rejimler adına olmayan– özerklik isteyen hareketler başlattılar. Bunu, ya İrlanda gibi pek çok İngiliz sömürgesi bir süre için barışçıl yollardan ya da ABD gibi devrim yoluyla başardılar. Ekonomik genişleme, sömürgelerdeki gelişme ve 'aydınlanmış mutlakçılık'ın reform girişimlerinin yarattığı gerilimler, 1770'lerde ve 1780'lerde bu tür çatışmalar için vesileleri artırdı.

Kendi başına alındığında eyaletlerin ya da sömürgelerin muhalefeti, vahim bir olay değildi. Bir iki eyaleti kaybetmek, eski yerleşik monarşileri yıkmazdı; nitekim sömürgelerdeki özerklik yanlısı hareketlerin başlıca kurbanı durumundaki İngiltere, eski rejimlerin zayıflığından etkilenmeyecek, Amerikan devrimine karşın eskiden olduğu gibi istikrarlı ve dinamik bir güç olmaya devam etmiştir. Ülke içinde iktidarın büyük ölçüde el değiştirmesine yol açacak koşulların mevcut olduğu pek az bölge vardı. Durumu dayanılmaz hale getirenlse, uluslararası rekabetti.

Çünkü uluslararası rekabet, bir devletin kaynaklarını başka hiçbir şeyin yapamayacağı kadar imtahandan geçiren bir olguydu. Bu sınavdan geçemeyenler, sarsılıyor, parçalanıyor ya da yıkılıyordu. Ondokuzuncu yüzyılın büyük bir bölümünde Avrupa'nın uluslararası sahnesine böylesine bir rekabet egemendi ve (1689–1713, 1740–8, 1756–63, 1776–83 ve ele aldığımız döneme denk gelen 1792–1815'te olduğu gibi) Avrupa'da depreşen genel savaş dönemlerinin gerisinde bu olgu yatmaktaydı. Bu,

İngiltere ile Fransa, aynı zamanda bir anlamda eski ve yeni rejimler arasında bir çatışmaydı. Çünkü, ticarete ve sömürgelerde kaydettiği hızlı ilerleme yüzünden İngiltere'nin düşmanlığını çeken Fransa, aynı zamanda sözcüğün klasik anlamında en güçlü, seçkin ve etkili bir aristokratik mutlak monarşiydi. Yeni toplumsal düzenin eskisi karşısındaki üstünlüğü, hiçbir yerde bu iki devlet arasındaki çatışmadan daha canlı bir örnek sunmamıştır. Çünkü İngiltere, belirleyici nitelikleri değişse de biri dışında bu savaşların tümünü kazanmakla kalmadı, bu savaşları görece daha kolay bir biçimde örgütledi, parasal olarak destekledi ve yürüttü. Öte yandan Fransız monarşisi, İngiltere'den daha büyük, nüfusu daha fazla ve potansiyel kaynakları bakımından daha zengin olmakla birlikte, bu savaşları yürütebilmek için çok büyük çaba harcadı. Yedi Yıl Savaşları'nda (1756-63) yenildikten sonra Amerika'daki sömürgelerde patlak veren ayaklanma, Fransa'ya durumu tersine çevirmek için bir fırsat verdi. Fransa da bu fırsatı kullandı. Gerçekten de müteakip uluslararası çatışmada, İngiltere kötü bir yenilgi aldı ve Amerika'daki imparatorluğunun çok önemli bir parçasını kaybetti. Yeni ABD'nin müttefiki olan Fransa ise sonuçta zafer kazanmıştı. Fakat maliyet çok ağırdı; Fransız devletinin içine düştüğü zorluklar, onu kaçınılmaz olarak ülke içinde bir siyasi bunalım dönemine sürükledi ve altı yıl sonra da bu bunalımdan Devrim doğdu.

VII

Şimdi geriye, Avrupa (daha kesin bir anlatımla Kuzey Batı Avrupa) ile dünyanın geri kalanı arasındaki ilişkilere bir göz atarak, bu hazırlayıcı nitelikteki dünya turunu, çifte devrimin eşğine kadar getirip tamamlamak kalıyor. Avrupa'nın (ve onun deniz aşırı uzantıları olan beyaz göçmenlerin) dünya üzerindeki eksiksiz siyasal ve askeri egemenliği, çifte devrim çağının bir ürünü olacaktır. Onsekizinci yüzyıl sonlarında Avrupalı olmayan büyük devletlerin ve uygarlıkların pek çoğu, henüz beyaz tüccar, denizci ve askerlerle görünüşte eşit koşullarda karşı karşıya gelmekteydi. O günlerde Mançu hanedanı döneminde nüfuzunun doruğunda olan büyük Çin imparatorluğu, henüz kimsenin kurbanı durumunda değildi. Tersine, eğer bir kültürel etkileşmeden söz edilecekse, bunun yönü doğudan batıya doğruydü. Avrupalı sanatçılar ve zanaatkârlar o zamana dek yanlış anlaşılmuş Uzak Doğu motiflerini eserlerinde çok sık olarak kullanır ve ('porselen' gibi) yeni malzemelerini Avrupa'nın kullanımına uyarlayarak sunarken, Avrupalı filozoflar da bu son derece farklı ama yüksek olduğu kesin uygarlığın dersleri üzerine kafa yoruyorlardı. Komşu Avrupa

devletlerinin (Avusturya'nın, ama hepsinden öte Rusya'nın) askeri güçleri karşısında zaman zaman sarsıntıya uğrayan (Türkiye gibi) İslam devletleri, henüz birer hurda yığını olmaktan çok uzak olmalarına karşın, ondo-kuzuncu yüzyılda bu hale geleceklerdi. Afrika, Avrupa'nın askeri sızmalarına karşı bağışıklığını sürdürüyordu. Ümid Burnu'nun çevresinde yer alan küçük bölgeler dışında, beyazlar, kıyadaki ticari bölgelerde toplanmıştı.

Ne var ki, Avrupalı ticari ve kapitalist girişimin hızı ve yoğunluğu giderek artan genişleme süreci, çoktandır bu ülkelerin ve bölgelerin toplumsal düzenlerini aşındırmaya başlamıştı; daha önce görülmedik boyutlarda korkunç bir köle ticareti yoluyla Afrika; rakip sömürgeci güçlerin gerçekleştirdiği sızmalar yoluyla Hint Okyanusu; ticaret ve askeri çatışmalar aracılığıyla Yakın ve Ortadoğu, hepsi de bu süreçten nasiplerini almaktaydı. Avrupalılar, uzun süre önce, onaltıncı yüzyılda öncü İspanyol ve Portekizli sömürgecilerin, onyedinci yüzyılda da Kuzey Amerikalı beyaz göçmenlerin işgal ettikleri bölgelerin hayli ötesine yayılan doğrudan istila hareketlerine çoktan girişmişlerdi. Bu konuda hayati ilerlemeyi, zaten Moğol imparatorluğunu yıkarak Hindistan'ın bir bölümü (özellikle Bengal) üzerinde teritoryal bir denetim kurmuş olan İngiltere gerçekleştirmişti ve bu, onları ele aldığımız dönemde bütün Hindistan'ın hakimi ve yöneticisi yapacak bir adımdı. Batının teknolojik ve askeri üstünlüğü karşısında Avrupalı olmayan uygarlıkların fazla bir şansı olmadığı zaten öngörülebilir bir şeydi. 'Vasco da Gama çağı' denen şey, bir avuç Avrupalı devletin ve Avrupa kapitalizminin, bütün dünya üzerinde tam (ama bugün görüldüğü gibi) geçici bir egemenlik kurduğu dört yüz yıllık dünya tarihi, doruğuna varmak üzereydi. Avrupalı olmayan dünyaya aynı zamanda nihai karşı saldırıya geçmesi için gereken koşulları ve teçhizatı sağlayacak olsa da, çifte devrim Avrupa'nın genişlemesini karşı konulmaz bir hale getirecekti.